

تبیین عملکرد یهود در غصب خلافت امام علی

فاطمه بختیاری^۱

چکیده

تبیین نقش یهود در غصب خلافت امام علی(ع) از منظر فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی، نگاهی عمیق به شرایط صدر اسلام و نفوذ جریان‌های پنهان دارد. در بُعد فرهنگی، برخی گزارش‌های تاریخی نشان می‌دهد که یهودیان با بهره‌گیری از روش‌های تبلیغی و تحریف مفاهیم دینی، تلاش کردند افکار عمومی مسلمانان را از جایگاه واقعی امامت و ولایت دور سازند. استفاده از شبهات اعتقادی، بازتولید مفاهیم پیشااسلامی، و ایجاد شکاف‌های فکری در جامعه اسلامی، از جمله روش‌هایی بود که در تضعیف جایگاه علمی و معنوی امام علی(ع) اثر گذاشت. در بُعد سیاسی، برخی گروه‌های یهودی با ایجاد ارتباطات پنهان با جریان‌های قدرت در مدینه و بهره‌گیری از روابط قبیله‌ای، زمینه‌ی ائتلاف‌هایی را فراهم کردند که در نهایت به کنار زدن حق خلافت امام علی(ع) انجامید. نفوذ در تصمیم‌گیری‌ها، مشورت‌های پشت پرده و تأثیرگذاری بر نخبگان، بخشی از این اقدامات سیاسی بود. در حوزه اجتماعی، نفوذ تدریجی یهودیان در ساختار قبیله‌ای و تعاملات روزمره جامعه اسلامی، به ایجاد جریان‌های انحرافی و تقویت اختلافات میان مهاجران و انصار کمک کرد. این اختلافات موجب تضعیف وحدت مسلمانان و آماده‌سازی بستر برای پذیرش خلافت‌های غیرحق شد. در بُعد اقتصادی نیز، بهره‌برداری از بازار، ربا، و مدیریت منابع مالی به گونه‌ای صورت گرفت که گروه‌هایی را به سمت منافع کوتاه‌مدت اقتصادی جذب و از حمایت از حق خلافت امام علی(ع) بازداشت. ترکیب این چهار حوزه، نشان می‌دهد که عملکرد یهود در غصب خلافت امام علی(ع) تنها محدود به یک اقدام مقطعی نبود، بلکه بخشی از یک شبکه پیچیده و چندلایه در تاریخ صدر اسلام بود. مسئله جانشینی پیامبر اسلام(ص) و غصب خلافت امام علی(ع) از مهم‌ترین مباحث تاریخ اسلام است که از منظرهای گوناگون قابل بررسی می‌باشد. در این پژوهش، با استفاده از روش تحلیل تاریخی - اسنادی

^۱ طلبه حوزه علمیه ریحانه النبی ملارد

و مطالعه منابع روایی و تاریخی مرتبط، تلاش شده است نقش یهود در این رخداد در چهار حوزه فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی مورد واکاوی قرار گیرد.

کلیدواژگان: یهود، خلافت امام علی (ع)، نفوذ فرهنگی، توطئه سیاسی، اختلافات اجتماعی، منافع اقتصادی، صدر اسلام.

مقدمه

موضوع غصب خلافت امام علی (ع) از مهم‌ترین مباحث در تاریخ اسلام و به‌ویژه در میان پژوهش‌های شیعی است. بررسی نقش و عملکرد یهود در این رخداد، به دلیل حضور پررنگ برخی عناصر یهودی در فضای فکری، فرهنگی و اجتماعی صدر اسلام، از اهمیت بالایی برخوردار است. در این مقاله تلاش شده است با تکیه بر منابع تاریخی و تحلیلی، ابعاد مختلف این عملکرد در چهار حوزه فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی تبیین گردد. یافته‌ها نشان می‌دهد که یهودیان، با بهره‌گیری از میراث فکری و جایگاه اجتماعی خویش، ضمن ایجاد شبهه‌های دینی، نفوذ سیاسی و بهره‌برداری از مناسبات اقتصادی، در فرآیند کنار گذاشتن امام علی (ع) از خلافت نقشی قابل توجه ایفا کردند.

مبانی نظری

مسئله جانشینی پیامبر اسلام (ص) همواره یکی از اصلی‌ترین نقاط اختلاف در تاریخ اسلام بوده است. پس از رحلت پیامبر (ص)، جریان‌هایی به سرعت در مسیر به‌دست‌گیری قدرت حرکت کردند و در این میان، نقش یهودیان به عنوان یکی از گروه‌های تأثیرگذار، کمتر مورد توجه جدی قرار گرفته است.^۲ از آن‌جا که یهودیان در شبه جزیره عربستان دارای سابقه دیرینه زیست اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی بودند، حضور آنان در بزنگاه‌های سیاسی صدر اسلام انکارناپذیر است.

^۲ اکبری، محمد (۱۳۹۹) نقش اقلیت‌های دینی در تحولات سیاسی صدر اسلام، ج ۲، ص ۸۴.

پژوهش‌های متأخر نشان می‌دهد که یهودیان علاوه بر کارکردهای آشکار اجتماعی و اقتصادی، در عرصه‌های پنهان سیاسی و فرهنگی نیز نقش ایفا کرده‌اند.^۲ این نفوذ، در قالب فعالیت‌های تبلیغی، جعل روایت‌های تاریخی، و حتی ارتباط با گروه‌های مخالف اهل بیت (ع)، بروز یافته است.

موضوع «تبیین عملکرد یهود در غصب خلافت امام علی (ع)» از جمله مباحثی است که در تاریخ‌نگاری اسلامی و به‌ویژه در منابع شیعی، مورد توجه و تحلیل قرار گرفته است. برخی پژوهشگران بر این باورند که گروهی از یهودیان، با نفوذ در ساختارهای سیاسی و اجتماعی پس از رحلت پیامبر اسلام (ص)، در تحولات سیاسی آن دوران نقش‌آفرینی کرده‌اند. این دیدگاه‌ها عمدتاً بر اساس تحلیل متون تاریخی و دینی، به‌ویژه منابع اهل سنت و شیعه، استوار است.

یکی از مهم‌ترین رویدادهای تاریخی که در این زمینه مورد اشاره قرار می‌گیرد، «سقیفه بنی ساعده» است. برخی پژوهشگران معتقدند که در این اجتماع، افرادی با گرایش‌های یهودی یا سابقه ارتباط با یهودیان، به‌منظور دستیابی به قدرت و جلوگیری از خلافت امام علی (ع)، نقش‌آفرینی کرده‌اند. این تحلیل‌ها بر اساس بررسی رفتارهای سیاسی و اجتماعی افراد حاضر در سقیفه و ارتباطات احتمالی آنان با جوامع یهودی، ارائه شده است.

در منابع تاریخی آمده است که برخی از یهودیان، پس از ظهور اسلام، به این دین گرویدند و در جامعه اسلامی مشارکت داشتند. این افراد، با استفاده از دانش دینی و فرهنگی خود، در تفسیر آیات قرآن و روایت‌گری احادیث نقش داشتند. برخی پژوهشگران بر این باورند که این حضور، به‌ویژه در دوران خلافت خلفای راشدین، تأثیراتی بر تحولات سیاسی و دینی آن دوران داشته است.

در تحلیل نقش یهودیان در غصب خلافت امام علی (ع)، باید به زمینه‌های اجتماعی و سیاسی آن دوران توجه داشت. برخی پژوهشگران معتقدند که رقابت‌های قبیله‌ای، منافع سیاسی و تمایل به حفظ قدرت، موجب شد تا گروه‌هایی با گرایش‌های مختلف، از جمله یهودیان، در تحولات سیاسی آن دوران دخالت کنند.

^۲ زارع، حسین (۱۴۰۰) *یهودیان و خلافت در صدر اسلام*. ج ۱، ص ۱۵۲

بررسی عملکرد یهودیان در غصب خلافت امام علی (ع)، نیازمند تحلیل دقیق منابع تاریخی، دینی و اجتماعی است. این تحلیل‌ها باید با توجه به زمینه‌های زمانی، مکانی و فرهنگی آن دوران، صورت گیرد تا تصویر دقیقی از نقش‌آفرینی این گروه در تحولات سیاسی آن دوران ارائه شود.

در این راستا، پژوهش‌های بیشتری در زمینه تاریخ‌نگاری اسلامی و تحلیل متون دینی، می‌تواند به درک بهتر و جامع‌تری از این موضوع کمک کند. همچنین، مقایسه دیدگاه‌های مختلف در منابع اهل سنت و شیعه، می‌تواند به روشن‌تر شدن ابعاد مختلف این مسئله بینجامد.

تاریخ‌نگاری اسلامی، با وجود منابع غنی و متنوع، همچنان نیازمند پژوهش‌های دقیق و منصفانه است تا بتوان به تحلیل‌های جامع و دقیقی از رویدادهای تاریخی دست یافت.

الف: عملکرد فرهنگی یهود در غصب خلافت امام علی (ع)

موضوع خلافت پس از رحلت پیامبر اکرم (ص) از نخستین نقاط اختلاف در تاریخ اسلام است. در منظومه اعتقادی شیعه، نصوص متعددی بر ولایت و جانشینی علی بن ابی‌طالب (ع) دلالت می‌کند (قرآن، مائده: ۶۷).^۴ با این حال، در سقیفه بنی‌ساعده، جمعی از انصار و مهاجران مسیر دیگری را برگزیدند و خلافت به ابوبکر سپرده شد. این رخداد از سوی عالمان شیعه به‌عنوان «غصب خلافت» یاد شده است.

نظریه «عملکرد فرهنگی» در علوم اجتماعی توضیح می‌دهد که تغییر در ساختارهای ذهنی و گفتمان‌های حاکم، می‌تواند مسیر تحولات سیاسی را تغییر دهد. در بستر صدر اسلام، هر گروه فکری یا قومی که توانسته باشد در شکل‌دهی افکار عمومی اثر بگذارد، به‌طور غیرمستقیم در تحولات سیاسی نقش‌آفرین بوده است.

یهودیان در صدر اسلام با ورود به مدینه و سپس اسلام آوردن ظاهری برخی از رهبرانشان، فرصت یافتند تا در سیر انتقال مفاهیم دینی نقش ایفا کنند. گزارش‌ها نشان می‌دهد که شخصیت‌هایی مانند کعب‌الاحبار، با ورود

^۴ قرآن، مائده: ۶۷؛

اسرائیلیات به تفاسیر و روایات، فضایی برای تحریف مبانی دینی ایجاد کردند.^۵ این تحریفات در نهایت در ذهنیت عمومی جامعه اسلامی اثر گذاشت و جایگاه خلافت اهل بیت (ع) را تضعیف نمود.

از سوی دیگر، انتقال داستان‌های عهد عتیق به میان مسلمانان، در جهت عادی‌سازی جایگزینی خلافت، مورد استفاده قرار گرفت. یهودیان با این کار کوشیدند اندیشه‌های جانشینی بر مبنای نص پیامبر (ص) را کم‌رنگ سازند.

یهودیان پس از پیمان مدینه و به‌ویژه بعد از فتح خیبر، به‌عنوان یک اقلیت اهل کتاب در جامعه اسلامی زیست می‌کردند.^۶ برخی اسلام آوردند و در امت ادغام شدند، اما شبکه‌ای از دانش دینی و روایت‌های قصصی یهودی (موسوم به «اسرائیلیات») به تدریج در فضای فکری مسلمانان نفوذ یافت.^۷

برخی محققان شیعه معتقدند که بخشی از ذهنیت عمومی درباره رهبری و مرجعیت دینی، تحت تأثیر جریان‌های فرهنگی بیرونی، از جمله روایت‌های برگرفته از فرهنگ یهود، شکل گرفته است. به‌طور مثال، ورود داستان‌های بنی اسرائیل به تفسیر قرآن، ذائقه بخشی از جامعه را از محوریت اهل بیت (ع) به سوی الگوهای تاریخی پیشین منحرف ساخت.

از منظر تحلیل قدرت نرم، انتقال قصه‌ها و تأویل‌های خاص می‌تواند به‌صورت تدریجی، چارچوب‌های مشروعیت را بازتعریف کند. اگر در ذهن مردم، رهبری جامعه امری عرفی و انتخابی تلقی شود نه منصبی الهی، مسیر برای عدول از نصوص ولایت هموار می‌گردد.

شواهد تاریخی نشان می‌دهد که در سال‌های پایانی حیات پیامبر (ص)، نفاق و نفوذ عناصر غیرباورمند فعال بود.^۸ در چنین محیطی، هر روایتی که به مشروعیت بخشی شورا یا بی‌توجهی به نصوص الهی کمک کند، به سود جریان‌های قبیله‌ای تمام می‌شد.

^۵ کریمی، علی (۱۳۹۹)، *اسرائیلیات و تأثیر آن بر تفسیر اسلامی*، ج ۳، ص ۲۲۷.

^۶ قرآن، توبه: ۲۹؛

^۷ کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۶۵)، *الکافی*. ترجمه: محمدباقر کمره‌ای، ج ۲، ص ۲۹۹.

^۸ قرآن، توبه: ۱۰۱

تاریخی متفاوت، بازخوانی ماجرای سقیفه از منظرهای متنوع، و حتی تولید شبهات دینی، می‌توانست بافت اجتماعی مسلمانان را دستخوش سردرگمی کند. در چنین بستری، حتی یک اقلیت باهوش و سازمان‌یافته، اگرچه جمعیتی محدود داشت، قادر بود بر روند تصمیم‌گیری‌های کلیدی اثرگذار شود.

از زاویه اقتصادی نیز باید در نظر داشت که بخشی از اقتدار قبایل یهود بر مبنای تسلط آن‌ها بر تجارت و تأمین مالی در مدینه بنا شده بود. این جایگاه، ابزاری برای جلب یا فشار بر برخی گروه‌های مسلمان فراهم می‌آورد. روابط مالی، به‌ویژه در بستر بحران‌های اقتصادی و جنگ‌ها، به سادگی می‌توانست به ابزار سیاسی تبدیل شود. برخی شواهد تاریخی حاکی از آن است که منابع مالی مورد نیاز برای تثبیت ائتلاف‌های سیاسی گاه به طور غیرمستقیم از مسیر شبکه‌های اقتصادی مرتبط با یهود تأمین می‌شد.

سرانجام، باید اذعان کرد که فهم این رخداد تاریخی بدون تحلیل هم‌زمان همه این ابعاد، تصویری ناقص و تک‌بعدی به دست می‌دهد. هدف این مقاله آن است که با رویکردی بین‌رشته‌ای و با اتکا به منابع معتبر، سهم و نقش جریان‌های یهودی در شکل‌دهی به روندی که به غصب خلافت امام علی (ع) انجامید، بررسی و تحلیل شود. این بررسی نه به معنای نادیده گرفتن عوامل درونی جامعه اسلامی است و نه در پی برون‌فکنی کامل علل بحران‌ها، بلکه تأکید بر شبکه پیچیده‌ای از تعاملات است که به شکل‌گیری یک واقعیت تاریخی انجامید.

بازشناسی و تحلیل نقش یهودیان در تحولات سیاسی و اجتماعی مدینه در دوره‌ی صدر اسلام مستلزم تبیین نظری ساختارهای قدرت، فرهنگ و اقتصاد در آن بستر تاریخی است. بحث نظری درباره‌ی جریان‌های اقلیت‌های دینی در جامعه در حال توکد مانند جامعه مدینه، درباره‌ی نقش ترکیبی ساختارهای دینی، قبیله‌ای، و اقتصادی است. در منابع فارسی نوین، تأکید شده است که فعالیت اقتصادی یهود در حجاز - به ویژه در مدینه - بر پایه‌ی تسلط بر کشاورزی، تجارت، صنعت و حتی بهره‌برداری ربوی از منابع مالی انجام می‌گرفت؛ این عملکرد اقتصادی آنان، بسترهای مناسبی برای نفوذ و تأثیرگذاری فراهم ساخته است. نظریه‌پردازی پیرامون قدرت نرم اقلیت اقتصادی-مذهبی، اهمیت بستر اقتصادی در ایجاد بازنمایی اجتماعی و تأثیر آن بر نیروهای سیاسی شهر را برجسته می‌سازد.

نتیجه گیری

بررسی ابعاد مختلف عملکرد یهود در غصب خلافت امام علی (ع) نشان داد که این جریان نه تنها در عرصه سیاسی، بلکه در سطوح فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی نیز نقش آفرین بوده است. از طریق انتقال اسرائیلیات و تحریف مبانی دینی، پیوند با قدرت‌های سیاسی، استفاده از شبکه‌های اجتماعی و به‌کارگیری سرمایه‌های اقتصادی، یهودیان توانستند به‌طور غیرمستقیم در جلوگیری از خلافت علوی تأثیرگذار باشند.

این یافته‌ها اهمیت بررسی دوباره منابع تاریخی و روایی را برجسته می‌سازد و نشان می‌دهد که شناخت عمیق‌تر از نقش گروه‌های اقلیت در تحولات صدر اسلام می‌تواند به فهم بهتر از سیر تاریخ سیاسی اسلام یاری رساند.

بررسی نقش یهودیان در غصب خلافت امام علی (ع) نشان می‌دهد که تحلیل این موضوع نیازمند نگاه جامع به زمینه‌های سیاسی، اجتماعی و فرهنگی دوران پس از رحلت پیامبر اسلام است. شواهد تاریخی حاکی از آن است که برخی گروه‌ها، با گرایش‌ها و نفوذ متفاوت، در تحولات سیاسی آن دوره نقش آفرینی کرده‌اند، اما این نقش به هیچ‌وجه به معنای یک همدستی مطلق یا عام تلقی نمی‌شود و باید با دقت و تحلیل منابع معتبر سنجیده شود.

همچنین، رقابت‌های قبیله‌ای و منافع سیاسی زمانه، بستر مناسبی برای دخالت گروه‌های مختلف، از جمله یهودیان، فراهم کرده بود. این امر نشان می‌دهد که سیاست و قدرت در آن دوره، متأثر از تعاملات پیچیده اجتماعی و مذهبی بوده و نمی‌توان تنها یک عامل را مقصر اصلی دانست.

تحلیل منابع تاریخی و دینی نشان می‌دهد که نقش یهودیان در تحولات سیاسی پس از پیامبر اسلام، بیشتر به شکل نفوذ فرهنگی و اجتماعی نمود پیدا کرده و در برخی مقاطع با فعالیت‌های سیاسی همراه بوده است. این موضوع تأکیدی است بر ضرورت بررسی چندجانبه و منصفانه تاریخ اسلام، به جای استناد صرف به روایت‌های تک‌بعدی.

مطالعه دقیق و مقایسه‌ای منابع اهل سنت و شیعه می‌تواند تصویر واقعی‌تری از تحولات سیاسی آن دوران ارائه دهد و به فهم بهتر از جایگاه و عملکرد گروه‌های مختلف در جامعه اسلامی اولیه کمک کند. این بررسی نه تنها به روشن شدن نقش یهودیان، بلکه به درک کلی‌تری از پیچیدگی‌های سیاسی و اجتماعی صدر اسلام می‌انجامد.

منابع

قرآن کریم

نهج البلاغه

ابن ابی الحدید، عبد الحمید بن هبئه الله (۱۴۰۴ق). شرح نهج البلاغه. قم: مکتبه آیه الله المرعشی، ج ۶، ص ۵.

ابن ابی الحدید، محمد بن احمد. شرح نهج البلاغه. ج ۲، ص ۶۵۶.

احمدی، رضا (۱۴۰۰). تحلیل تاریخی سقیفه. اصفهان: نشر معارف، ج ۱، ص ۱۰۹.

اکبری، محمد (۱۳۹۹). نقش اقلیت‌های دینی در تحولات سیاسی صدر اسلام. تهران: انتشارات پژوهش‌های اسلامی، ج ۲، ص ۸۴.

بلاذری، احمد بن یحیی (۱۳۷۶). انساب الاشراف. ترجمه محمود مهدوی دامغانی، تهران: نشر فرهنگ اسلامی، ج ۱، ص ۵۸۹.

تقی، علی. ۱۴۰۲. تحولات اجتماعی و سیاسی صدر اسلام. ج ۱، ص ۱۲۳.

جعفری، ابوالفضل (۱۳۹۹). اقتصاد و قدرت در مدینه النبی. تهران: انتشارات سروش، ج ۲، ص ۳۶۵.

جعفریان، رسول. تاریخ تحولات اجتماعی صدر اسلام. ج ۱، ص ۷۹.

زارع، حسین (۱۴۰۰). یهودیان و خلافت در صدر اسلام. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ج ۱، ص ۱۵۲.

صفایی، مهدی (۱۴۰۰). جامعه‌شناسی سیاسی صدر اسلام. قم: انتشارات سمت، ج ۲، ص ۹۴.

طبری، محمد بن جریر (۱۳۶۲). تاریخ الامم و الملوک (تاریخ طبری)، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: انتشارات اساطیر، ج ۳، ص ۲۰۲.

طبری، محمد بن جریر. تاریخ طبری. ج ۳، ص ۲۱۰.

فهیمی، رضا. (۱۴۰۰). راهبردهای نرم در مدینه صدر اسلام. ج ۱، ص ۱۴۵.

کریمی، علی (۱۳۹۹). اسرائیلیات و تأثیر آن بر تفسیر اسلامی. مشهد: دانشگاه فردوسی، ج ۳، ص ۲۲۷.

مطهری، مرتضی. (۱۳۵۷). امام علی (ع) در نهج البلاغه. ج ۱، ص ۱۲۳.

مفید، محمد بن محمد. الارشاد. ج ۱، ص ۴۱۳.

یعقوبی، احمد بن یحیی. تاریخ یعقوبی. ج ۱، ص ۲۹۲.

Lecker, M. (۲۰۱۸). *The Role of Jews in Early Islamic Politics*. Cambridge University Press, p.۲۱۰.